
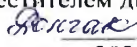
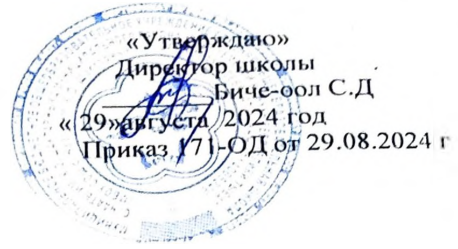

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с. Чагты им. К.О. Шагтаржыка

«Рассмотрено»
на заседании МС
 Дажы-Даваа А.О.
« 29 » августа 2024 года
Протокол № 1

Согласовано
заместителем дир. по УВР
 Донгак Ч.К.
« 29 » августа 2024 года

**Рабочая программа
внеурочной деятельности
«Чогаал амыдыралдын корунчуу»
6 класс**

Ступень обучения: 6 кл.
Уровень общего образования: базовый
Срок реализации: 2024-2025 учебный год
Количество часов: внеделю-1 ч., в год-34

Руководитель внеурочной деятельности:
Бады К.Х.

с. Чодураа -2024 г.

**Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
средняя общеобразовательная школа с.Чааты им.К.ОШактаржыка**

«Рассмотрено»
на заседании МС
Дажы-Даваа А.О
« 29 »августа 2024 года
Протокол № 1

Согласовано
заместителем дир. по УВР
Донгак Ч.К
« 29 »августа 2024 года

«Утверждаю»
Директор школы
Биче-оол С.Д
« 29»августа 2024 год
Приказ 171-ОД от 29.08.2024 г

**Рабочая программа
внеурочной деятельности
«Чогаал амыдыралдын корунчуу»
6 класс**

Спунень обучения: 6 кл.
Уровень общего образования: базовый
Срок реализации: 2024-2025 учебный год
Количество часов: внеделю-1 ч., в год-34

Руководитель внеурочной деятельности:
Бады К.Х.

с. Чодураа -2024 г.

ДОПЧУЗУ

1. Тайылбыр бижик
2. Программаның сорулгазы болгаш сорулганы боттандыра ажилдар
3. Төрөөн (тыва) чогаал эртемине класстан дашкаан ажил-чорудулганың өөредилге планында туружу
4. Кластан дашкаар ажил-чорудулга өөредилгени шиңгээткениниң түңнелдери
  - 4.1. 6-гы класстың өөреникчилерниң кол предметтиг билиглерни болгаш мергежилдерни шиңгээдири
  - 4.2.6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш үлегер домактар»
5. Календарь-тематиктиг планнаашкын
6. Программаны боттандыраарына өөредилге-методиктиг хандырылга

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

«Литература болгаш уран чүүлдүн өске хевирлери» аттыг класстан дашкаар өөредилгеге таарыштыр ажылдап кылдырган программа «Төрээн (тыва) литература» эртемниң программазын делгем шингээди өөренир, чаартынган ӨФКС-тың ужур-уткалыг кезээнде кириген немелдерни боттандырап сорулгалыг ажылдап кылдырган.

6 класстарга сүмелээн чижек программа тус-тус тематиктиг угланышкыннарлыг, өөредилге болгаш кижизидилге сорулгаларлыг, чечен чогаалды тыва улустун аас чогаалы, уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый холбаалыг сайгарып өөрениринге таарымчалыг байдалдарны тургузар, уругларның гуманитарлыг эртемнерге сонургалдарын деткиир, билииниң делгем болурунче кичээнгейни углаан.

Класстан дашкаар өөредилге программазы «Төрээн (тыва) литература» эртемниң чедип алып ужурлуг предметтиг, метапредметтиг болгаш бот-тускайлаң түннелдерден аңгыда тыва чогаал эртемге хамаарышкан билии эртем, культура болгаш төөгү талазы-биле бедик деннелиг болурун магадылап турар. Класстан дашкаар ажыл-чорудулга өөреникчилерниң сонургалын, ада-иениң чагы, чоннун ёзу-чаңчылдарын болгаш амыдыралының национал онзагай талаларын уругларга таныштырап.

Бердинген программада кол кичээнгейни өөреникчилерниң делгем эртем-билиглиг болгаш бедик чогаадыкчы салым-чаяанныг өзөрүнче, келир үениң салгалын хамааты, патриотчу туружу быжыг амыдырап-чурттаарынга белеткээринче углаан.

Тыва чечен чогаалдың төрүттүнүп, хөгжүлделиг сайзыраарыга өзек, идиг болган улустун аас чогаалын өөренип билиинге немей уруглар чаа, солун темаларны класстан дашкаар кичээлдерге өөренир, дылдың уран чурумалдыг аргаларының номчукчуну кайгадып, бодандырып, өөртүптөр салдарлыын, чечен чогаалдың уран чүүлдүн хевирлери-биле сырый холбаалыын билип алып.

Россияның биче буурай чоннарның ёзу-чаңчылдарын тыва чоннуу-биле бир дөмей хүндүлөп, сагып чоруур, чараш мөзү-бүдүштүг, долгандыр хүрээлелге хумагалыг, бедик бижик-биликтиг кижини хевирлээринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп ажылдаары программаның методиктиг кол угланышкыны бооп турар. Тыва чогаал эртемиден дашкаарчогаал дугайында делгем билиг бээри программада чугула бодал кылдыр кирип турар.

Психолог, лингвист А.А. Леонтьев мынча деп бижээн: «ажыл, хүлээлге талазы-биле бедик бижик-биликтиг (авторнун кириген очулгазы – Л.Х.) (функциональная грамотность) болуру дээрге амыдыралының дургузунда тургустунуп болгу дег янзы-бүрү байдалдарны, шийтпирлээр ужурлуг айтырыгларны, сорулгаларны боттандырада,

кижиниң ниитилелге шын алдынып, кижилер-биле чөптүг харылзааларны тургузуп ап, шын аргаларны ажыглап, тудуп чурттаар салым-чаянныг болуру-дур».

Функционалдыг бедик бижик-биликтиг кижини кандыг-бир ниити чүүлге, үзел-бодалга чыгадып эвес, бот-тускайлаң туруштуг, көрүштүг, үзел-бодалдыг амыдырап чурттаар. Долгандыр болуушкуннар, медээлер кижини эскериичел, чүвени сактып алып арга-шинээ быжыг, турум болурунга белеткээр.

Номчулга талазы-биле бедик бижик-биликтиг (читательская грамотность) болуру номчулгага сундулуг, сонуургалынга дүүштүр чогаалдарны шилип, үнелеп, шын ажыглап чаңчыкканы болур.

Кижиниң амыдыралчы сорулгазын боттандыраарынга, билиин делгемчидеринге, номчулганың чугулазын билип алырынга класстан дашкаар кичээлдерниң салдары дыка улуг. Ниитилел амыдыралындан хоорук эвес, бүгү талазы-биле идепкейлиг, чазык аажы-чаңныг, чечен чогаалды болгаш өске эртемнерниң сырый харылзаалыын сайгарып билир кижини хевирлээри чугула.

Тыва чогаал кичээлинге аас чогаалының ханы амыдыралчы утказын сайгарып чурттаарынга уругларны белеткээр, ол талазы-биле боттуг дузаны өөредилгениң чижектеринге даянып көргүзөр угланыышкынныг болганы-биле программа кижизидикчи салдарлыг.

5-9 класстарга класстан дашкаар өөредилгеге таарыштыр тургустунган «Чечен болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери»деп ниити аттыг Прораммада дараазында темалыг өөредилге-кижизидилгелиг ажил-чорудулганы эрттирерин сүмелеп турар: 5 класска – «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы», **6 класска – «Чечен чогаал болгаш үлегер домактар»**, 7 класска – «Чечен чогаал болгаш театр», 8 класска – «Чечен чогаал болгаш уран чурулга», 9 класска – «Чечен чогаал болгаш ырылар».

«Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп класстан дашкаар ажил-чорудулганың чижек ажилчын Программанын тургузарынга даянган норматив-хоойлу доктаал-саавырлар:

1. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 2 июля 2021 г. № 400 «О Стратегии национальной безопасности Российской Федерации».

2. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 286 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64100.)

3. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 31.05.2021 № 287 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования». (Зарегистрирован 05.07.2021 № 64101.)

4. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 569 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69676.)

5. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 18.07.2022 № 568 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования». (Зарегистрирован 17.08.2022 № 69675.)

6. Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. №413 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта среднего общего образования».

7. Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 12.08.2022 № 732 «О внесении изменений в федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования, утверждённый приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 мая 2012 г. № 413». (Зарегистрирован 12.09.2022 № 70034.)

8. Письмо Министерства просвещения Российской Федерации «О направлении методических рекомендаций по проведению цикла внеурочных занятий «Разговоры о важном» от 15.08.2022 № 03-1190.

9. Примерная рабочая программа по воспитанию для общеобразовательных организаций, одобренная решением федерального учебно-методического объединения по общему образованию. (Протокол от 23 июня 2022 г. № 3/22.).

Программаның чугулазы

Россияның өөредилге адырында өскерилгелер келир салгалдың кижилерин бүгү талалыг сайзыраңгай белеткээр, школадан алган билии делгем, бедик культуралыг, делегейже көрүжү, үзел-бодалы турум кижини хевирлээринче кичээнгей углап турар. Бодунуң кылдыныгыларынга негелделиг, харыысалгалыг кижини чогаал кижизидип турар.

Чечен чогаал амыдыралды үнелээринге, өскелерниң сагыш-сеткилиниң эскерип чурттаарынга, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, чараш мөзү-бүдүштүг кижини хевирлээр, бодунуң келир амыдыралынче бодамчалыг көрүп чурттаарын өөредип кижизидер. Чогаалды уран чүүлдүң хевирлери болгаш өске эртемнер-биле холбаштырып өөредери уругларның эстетиктиг көрүжүн делгемчидер. Тыва чоннуң культуразын, төөгүзүн делгем шингээдир байдал кичээлдерге тургустунмайн турары-биле бердинген программаны ажылдап кылганының чугулазы көстүп турар. Интернетте багай медээлер,

телефоннарда оюннар уругларның ниити сайзыраарыга багай салдар чедирип турар, номчулгандан уругларны чардыктырып, угаан-медерелиниң ажылдаарын кошкадып турар.

Угаап боданырынга, ниити чүүлден кол бодалды илередип өөрениринге, чүвени сактып алырынга улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлери, ол ышкаш сайгарып номчуурунга солун чогаалдар, деңнеп шинчилээринге уран чүүлдүң хевирлери-биле таныжары дыка чугула.

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң Программасында кирбейн турар аас чогаалының чижектерин, солун чогаалдарны уругларга таныштырары оларның чогаалды амыдырал-биле холбаар, ханы сайгарар, угаап боданыр, деңнээр арга-шинээн сайзырадыр.

Сөзүглелди анаа-ла сыыладыр номчуп билири номчукчунуң бедик деңнелиниң тодарадыкчызы болбас. Амыдыралдың ужур-утказын шын билип чурттаарынга тоолчургу, бурун чугаалар, үлегер домактар, чаа чогаалдар кижизидикчи, өөредиглиг ужур-уткалыг.

2. ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫ БОЛГАШ СОРУЛГАНЫ БОТТАНДЫРАП АЖЫЛДАР

Программаның сорулгазы: тыва чогаал эртемни улустуң аас чогаалы, уран чүүлдүң «чурулга», «ырылар», «театр» хевирлери-биле чергелештир өөредип, уругларның делгем билиглиг болурунга тааарымчалыг байдалды тургузары.

Кол сорулга дараазында сорулгаларны боттанырынче угланган:

чечен чогаал ниитилелден хоорук делегей эвес, чогаалчының эрткен, амгы болгаш келир үениң болуушкуннарын, ол ышкаш аас чогаалын, уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый холбаалыг чечен чуруп көргүскен ажылы дээрзин таныштырар;

уран чүүлдүң хевирлери кижиниң эстетиктиг культуразын сайзырадып, кижизидип турар дээрзин бадыткалдыг шынзыдып өөренирин уругларга шингээттирер;

эртемнерниң аразында сырый холбааны билири чугула, долгандыр хүрээлелди долу хүлээп, хөйүнү билир, делгем угаанныг болурунга салдарлыг дээрзин уругларга билиндирер;

чарашты эскерип, эстетиктиг көрүжүн сайзырадыр;

чогаал болгаш амыдыралды бодунуу-биле сайгарып, деңнеп өөренирин, кээргээчел, дузааргак сеткилдиг болурунга кижизидер;

номчулгага сундулуг, бот-тускайлаң номчуттунарын, шинчилел ажылдар кылыр арга-мергежилин сайзырадыр.

3. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИНГЕ КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россияның Чырыдышкын яамызының 2022 чылдың 0705-те үндүргени N ТВ-1290/03 "О направлении методических рекомендаций" (вместе с "Информационно-

методическим письмом об организации внеурочной деятельности в рамках реализации обновленных федеральных государственных образовательных стандартов начального общего и основного общего образования") доктаал-саавыры (www.consultant.ru) болгаш өөредилге организацияларының ажил-чорудулгазында угланыышкыннарынга дүүштүр тыва чогаал эртеминге класстан дашкаар немелде өөредилге эрттирип болур темаларны НШХИ-тун тыва филология лабораториязының сүмелээн темаларын киириштирип турар.

Класстан дашкаар өөредилге ажил-чорудулгазынга бердиген шактарның хуваалдазы тус-тус өөредилге черлериниң бадылааны угланыышкыннарындан хамааржыр.

4. КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАГА ӨӨРЕДИЛГЕНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Уругларның сагыш-сеткил делегейин, чараш аажы-чаңын хевирлээринге, чогаал эртеминге билиин делгемчидеринге тыва чогаал эртемин уран чүүлдүң хевирлери, өске эртемнер-биле холбап өөрөнгениниң соонда, предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң түңнелдер илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер: төрөөн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы салым-чаяанныг; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хойлу-дүрүмнү сагыш чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, өскелер-биле эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттинер, тыва чогаалга билииниң деңнели илереттинер.

Предметтиг түңнелдер: тыва чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглери (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш оон-даа өске) шиңгээткенин, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчу хевирлеттинер; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээ сайзыраар.

Метапредметтиг түңнелдер: билиг шиңгээдир ажил-чорудулгазын бот-хуузунда углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш тыва чогаал эртеминден дашкаар шиңгээдип өөрөнгенин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын чергелештир шиңгээдип өөрөнир арга, мергежилдии бот-тускайлаң, бот-хайгааранып, бот-түңнел кылып билири илерээр.

4.1. 6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында кол билиглер болгаш мергежилдерни шиңгээдир

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;

аянның номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;

тоолчургу чугааларның идеялиг утказын ажыдып шыдаар;

тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарында чөптүг, шынчы, төрөөн черингешынчы бараан болуру дээш оон-даа өске шынарларны илередип билир;

үлегер домактарның өөрдиглиг, кижизидилгелиг ужур-утказын билир;

«алды арга, беш меге»деп үлегер домактың ханы философчу утказы-биле таныжар,

«мерген угаан» болгаш «хоозун шынар» деп билиишкиннерни амыдырачы чижектер-биле холбап, тайылбырлап өөренир;

дылдың чурумалдыг аргаларының үлегер домактарда ажыглалын илередип билир,

кижиниң аажы-чаңының хевирлеттинеринге дээштиг салдарын тодарадып билир;

автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир; өөрөнгөн билиглеринге хамаарыштыр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип

словарларны болгаш немелде медээлери-биле ажылдап, херек

кырында амыдыралда ажыглап билир; үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге,

гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттуг чүүлдерни, болуушкуннарны

медерелдии-биле угаап-боданып өөрениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш

сагыш-сеткил-биле хүлээп чурттаарынга өөрөдир, кижизидер салдарын билир;

немелде литература-биле база улуг улустуң ажылдап билир болур ужурлуг.

4.7. ӨФКС: бот-тускайлаң түңнелдер

Бот-тускайлаң түңнелдер:

Ортумак ниити өөрөдилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминиң программанын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарыңга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарыңга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыыңга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыыңга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарыңга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазыңга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразыңга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары;

чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчишкинниг, бот-деткижишкинниг чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржип, бот-башкарнып ажылдаарыңга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглели аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медресеп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүңге, культуразыңга сонуургалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле деңнеп өөренирин медресеп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүндө, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедишкуннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарына, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарына хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарына дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңына болгаш ажыл-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннеринин уржук-салдарларын медресеп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңына, ажыл-херээнге үнелел бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлеринин, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайныышкынныг салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчиешкин аргазы деп медресеп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнезин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазына даянып, кадыкшылына хумагалыг, кандыг-даа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медресеп билири, кадык амыдыраарының үнезиниң уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунун дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медреселинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке

хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланыышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажылды планнап, күүседиринге харыысалгалыы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонuurгалы, ажылдаар мергежилин шын шилип билири;

амыдырап-чурттаарынга өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медеделди-биле билип турары;

шингээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонuurгалдыы, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнеп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалынга хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медедел билири;

технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шингээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөрөнгөн болгаш боду номчаан чогаалдарынга даянып, ниитилелдин амгы сайзыралында кижиниң, бойдустуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртемниң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түннелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлеге шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседире, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага кириштирерин билири;

чогаалда омур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры;

кол билиг, терминер болгаш концепцияда билишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

5. ПРОГРАММАНЫҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5.1.5 класс «Чечен чогаал болгаш улустуң аас чогаалы»

Кирилде кичээл

Элективтиг курс дугайында билиг. Тыва чогаалдың төөгү, уран чүүлдүң хевирлери-биле сырый харылзаалыы.

Аас чогаалы. Ооң ниитилелге ужур-дузазы, кижизидилгелиг болгаш эстетиктиг утка-шынары

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) билигни, амыдыралды ханы сайгарып билиринге салдары

Улустуң аас чогаалының жанрлары. Чогаалдарның тургузуу, төөгүлүг овур-хевирлер.

Тоолчулар болгаш ыраажылар дугайында билиг

Аас чогаалында тыва улустуң төөгүзүнүң илереп кээри

Бурун чугаа – миф дугайында билиг.

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) хевирлери

Бурун чугаалар дугайында билиг.

Чаңчылдар, оюннар болгаш чурук каасталга, төөгүлүг үндезиннер.

Тыва тоолчулар. Аас-биле дамчып келген тыва тоолчургу чугаалар.

Октаргай, Оран-делегей дугайында бурун чугаалар.

«Үш мыйгак болгаш Өскүс-оол», «Алдыы оранга четкен уруг», «Дээр динмирээшкини улу алгызындан болур», «Ара-Хөө айда канчап көстүп турарыл».

Халаптар дугайында бурун чугаалар. «Суг халап», «Үш халап».

Кижиге болгаш дириг амытаннар дугайында бурун чугаалар. «Кижиге чүте оът чивес болганыл», «Дириг амытаннар үрези канчап тывылганыл», «Эзир оолдары», «Мезил».

Черлер аттарының дугайында бурун чугаалар. «Улуг Хайыракан, Биче Хайыракан даглары болгаш Тес-Хем» «Шоорлуг ой»

Бойдус дугайында бурун чугаалар. «Таңды ээзиниң чагыы», «Аңчы кижиниң чер ээзинге ужурашканы», «Челээш кырлаан сыын».

Бурун чугааларның чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери-биле аразында харылзаалыы. «Игилчи кижиге дугайында тоолчургу чугаа», «Чадаган канчап тывылганыл».

Шажын чүдүлге болгаш бурун чугаалар. «Үүлөзи бүтпээн беш алышкы», «Соңгу назын», «Хамның күжү чүүл-бүрү».

Улустуң чогаадылгазының (фольклорнуң) сөзүглели.

Сөзүглелдерниң төрүттүнер чылдагааннары (чылдактар) болгаш сюжеди.

Фольклор болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайы.

Тыва өгбелерниң хам чүдүлгезинде илби-шиди, хуулгаазын дугайында тоолчургу чугаалар. Хам алгыштары.

М.Б. Кенин-Лопсан – тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразының алдын үүжезиниң кадагалакчызы. «Дээр хамның челээш мунган оолдарны алганганы», «Дээрлер уктуг Моңгуш Таргын-Кара деп кадай хамның Таңды ээлериң алганган алгыжы».

Фольклор дылының онзагайы. «Тожу тываларының тоолчургу болгаш төөгү чугаалары» деп ном-биле таныжылга.

Фольклор болгаш тыва литература.

Тыва шүлүк чогаалының фольклор үндезинниң.

Кижини долгандыр бойдус болгаш улустуң аас чогаалы.

Чоннуң амыдыралы – уран- чүүлдүң хевирлеринде. Уран чүүлдүң хевирлериниң эстетиктиг салдары.

Бодал күжү – чоннуң чаңчылчаан аас чогаалында, ажыл-ижинде. Кижиниң бодалында эки сеткил.

Тыва улустуң ырлары, оларның онзагайы.

Хөөмейжиниң хөрээ – чадаган, хөөмейжиниң боостаазы – эдиски. Хөөмей болгаш сыгытта төрөөн чер болгаш бойдус темазы.

Фольклор болгаш уран чурулга.

Улустуң аас чогаалында тайбың болгаш найырал темазы

Тыва тоолдарның болгаш тоолчургу чугааларында маадырлар. Оларның күчү-күжүнүң дазылы.

Ховар үнүштер болгаш бойдустуң бүдүрүлбаазын чүүлдериниң дугайында чугаалар.

Аас чогаалы болгаш угаан сайзырадылгазы

Шинчилел ажылдар (төлевилел) күүседире.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулга: йөрээлдер, көргүзүглер, ааскыр-сөскүрлер мөөрейи.

Класстан дашкаар ажыл-чорудулганың ужур-дузазының дугайында ажык чугаа.

5. 2. 6 класс «Чечен чогаал болгаш болгаш үлегер домактар»

Кириилде кичээл. Үлегер домактар – улустуң аас чогаалының биче жанры.

Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээниниң айтырыглары. Будуп Б.К – тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи.

«Үлегер сөсте нүгүл чок». Тыва дыл – чоннуң культуразының шыгжамыры. Үлегер сөстөрниң делгем, ханы уткалыы, дылының уран-чечени.

Үлегер домактарның тургузуу, хемчээли.

Тыва чоннуң төөгүзү болгаш амыдыралы үлегер домактарда. Чогаалдарсайгарылгазы

Тыва болгаш өске чоннарның үзел-бодалының чүүлдешкээн илереткен үлегердомактар

Көшкүн тыва чоннуң амыдыралы болгаш шүлүктөр.

Улусчу ужурлар болгаш үлегер домактар. Үлегер домактарны тывылган үези.

Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны –үлегер домактарда. Оларныңкижизилгелиг ужур-утказы.

Тыва проза чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы. Тыва шүлүк чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы. Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы».

Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдары.

«Алды аргалыг, беш мегелиг». «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домактыңханы философчу утказы

Алды арга: Өргүл кылыры. Тергиин мөзү-шынарлыг болуру. Шыдамык болуру.

Кызымак (чүткүлдүг) болуру. Даян кылыры (быжыг угаан). Мерген угаанныг болуру.

Беш меге: хевир хоозун. Минниишкин хоозун. Ылгаашкын хоозун. Сагыш-сеткил хөөнү хоозун. Угаан-сарыыл (медерел) хоозун.

Үлегер домактарның угаан сайзырадыр салдары. Кижиниң иштики сагыш- сеткилиниң байлааның үлегер домактарда болгаш чечен сөстөргө илереп кээриниң онзагайы (ойзу).

Ак биле караны илереткен үлегер домактар болгаш чечен, угаадыглыг сөстөр. Үлегер домактарның кижиниң ниити сайзыралынга салдары.

«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаага киржири.

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

6 класс «Чечен чогаал болгаш улустун аас чогаалы: үлегер домактар»

Кезек	Кичээл №	Тема	Кичээлдин хевири	Өөреникчинин ажил-чорудулгазы	Башкының ажил чорудулгазы
Кирилде кичээл (2 ш.)	1	Үлегер домактар – улустун аас чогаалының биче жанры	Кичээл-лекция	Тыва улустун үлегер домактары чоннун угаан бодал культуразының чугула кезээ болгаш дыл чугаазының уран чечен аргаларының бир хевири дээрзин билип алыр	Үлегер домактар, чечен сөстер чоннун үзел бодалын, күш-ажылчы дуржулгазын, чурттап эрткен төөгүзүн илередип турар болгаш кижилерниң аразында социал харылзаазы-биле сырый холбашкан дээрзин уругларга таныштырар. Үлегер домактар сургаал чогаалы, чаңчылдың, чурум-сагылганын үлегерин көргүзүп, кижилерни багай аажы-чаңдан ырадып, эки аажы-чаңныг болурун суртаалдап турар деп өөредип, кижизидер
	2	Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээнинин айтырыглары. Будуп Б.К – тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи.	Кичээл-таныштырылга	Тыва үлегер домактарны чыып, кадагалаар ажилдарны чорудуп турган эртемденнер дугайында билип алыр. Тыва үлегер домактарны чыып тургускан авторларның бирээзи – Б.К. Будүптүн чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжар	Тыва үлегер домактарны чыып, шинчилер эгелээнинин айтырыгларын уругларга тайылбырлаар. Б.К. Будүптүн «Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстер» деп ному-биле таныштырар
«Үлегер сөсте нүгүл чок» (14 ш.)	3-4	Тыва дыл – чоннун культуразының шыгжамыры. Үлегер сөстерниң делгем, ханы уткалы, дылының уран-чечени	Кичээл-таныштырылга	Тыва дылынга ынак, хүндүткелдиг болурун медресеп билир. Үлегер домактарның ханы утказын тодарадыр, дылдың уран чурумалдыг аргаларын тывар, ужур-утказын тайылбырлаар чугаага киржир	Тыва аас чогаалының кайгамчык байлаан, жанрлар дугайын катаптаар. А.С. Төгүй-оолдун шинчилелдери-биле уругларны таныштырар. Үлегер домактарның ужур-утказын сайгарар ажилдарга уругларны кириштирер
	5	Үлегер домактарның тургузуу, хемчээли	Кичээл-сайгарылга	Үлегер домактарны тургузуунун база ойзу чугаалаар онзагай талаларын шингээдир. Бижимелдер	Үлегер домактар чоннун үзел-бодалын каксы сөглээр арганы тургузуп турар – ол иштики тургузуг

				кылыр. Башкының айытканы үлегер домактарны сайгарарын өөренир	дээрзин уругларга билиндирер. Үлегер домактарның хевир тургузуг болгаш тускай аян, аялгалының – даштыкы тургузуунуң онзагайын таныштырар
6	Тыва чоннуң төөгүзү болгаш амыдыралы үлегер домактарда. Чогаалдар сайгарылгазы	Кичээл-сайгарылга	Чоннуң амыдыралының янзы-бүрү талаларының үлегер домактарга илереп кээрин өөренип алыр. Үлегер домактар кирген шүлүк, проза чогаалын (1-1) сайгарар. Башкының деткимчези, удуртулгазы-биле «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир. Тема шилиир.	Тыва чоннуң чаңчылчаан ажыл ижиниң – мал ажылының хайгааралдарының үлегер домактарга тодарап, янзы-бүрү уткаларны илередириниң дугайын чижектерге даянып таныштырар.	
7	Тыва болгаш өске чоннарның үзел-бодалының чүүлдешкээн илереткен үлегер домактар	Кичээл-таныштырылга	Тыва болгаш өске бурят, хакас үлегер домактарны денней сайгарып өөренир	Тыва болгаш өске чоннарның үлегер домактарның ужур-утказының дөмейлешкек талаларын уругларга таныштырар, үлегер домактарны денней сайгарып өөрениринге чаңчыктырар	
8-9	Көшкүн тыва чоннуң амыдыралы болгаш шүлүктөр	Кичээл-сайгарылга	Үлегер домактар кирген шүлүк чогаалын сайгарар	Үлегер домактарның ужур-утказын ажыглаан шүлүк чогаалын сайгарып өөренир	
10-11	Улусчу ужурлар болгаш үлегер домактар	Кичээл-сайгарылга	Тыва улустуң эт-херексел, чер-чурт, төрөл аймакка хамаарышкан, эп-найырал, хүндүткел илереткен үлегер домактарны сайгарар. Үлегер домактар дугайында дыңнадыг кылыр	Үлегер домактарны тывылган үези болгаш чаңчылдар, ёзулалдар биле холбаалыын билиндирер. Чер-чуртунга, оран-савазынга, эт-херекселинге хүндүткелдиг чоруурунга кижизидер	
12	Чоннуң узак болгаш ханы, делгем угааны – үлегер домактарда. Оларның кижизилгелиг ужур-утказы	Кичээл-ажык чугаа (кичээл-ужуражылга)	Тыва болгаш өске-даа чоннарның үлегер домактарында ханы өөредиглиг, кижизидилгелиг уткалыг бодалдар барының дугайында чугаага киржир (дыңнадыын таныштырар)	Уругларның аас чугаазын байыдар, чараш аажы-чаңга кижизидер сорулгалыг ада-иелер, улуг назылыг азы чечен-мерген кижилер чалап, ужуражылга-кичээлди эрттирер	
13	Тыва проза чогаалында үлегер домактарның ажыглалының	Кичээл - сайгарылга	Проза чогаалдарының онзагайын сайгарып өөренир.	Калбак чогаалда үлегер домактарның ажыглалының	

		онзагайы		«Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сөзүглелдин сайгарылгазын кылырынга дузалажыр, деткиир
	14	Тыва шүлүк чогаалында үлегер домактарның ажыглалының онзагайы.	Практиктиг кичээл	Башкының сайгарылгага сүмелээн чогаалдарын шилип шүлүктүң сайгарылгазын кылыр. «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы» деп темага шинчилел ажылынга белеткенир	Шүлүк чогаалда үлегер домактарның ажыглалының дугайында уругларга таныштырар. Уругларга сөзүглелдер белеткеп бээр, шилилгелиг ажылдаарынга чаңчыктырар
	15-16	Шинчилел ажылы: «Тыва чогаалда улустуң аас чогаалының ажыглалы»	Кичээл-шинчилел	Шинчилел (төлевилел) ажылын күүседир	Үениң аайы-биле тыптып турар үлегер домактар
	17	Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдары. «Алды аргалыг, беш мегелиг»	Кичээл-лекция	Тыва улустуң үлегер домактары, чечен сөстери ханы, делгем утканы сиңирип чоруурун танып, билип алыр. Үлегер домактар анаа-ла тыптып келбээн, кандыг-ла-бир үндезинниг дээрзин өөренир. «Алды арга, беш меге» дээн ойзукыйзы уткада шажынчы өөредиг сиңиргенин билип алыр	Тыва улустуң үлегер домактарында кирип турар чоннуң философчу бодалдарының дугайында амыдыралчы чижектерге даянып таныштырар. «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домакты өөрениринин чугулазын өөредир
«Алды аргалыг, беш мегелиг» (12 шак)	18	Алды арганың бирээзи: өргүл кылыры. «Чарын эьдин чааскаан чивес, чанында эшке кара салбас»	Кичээл-сайгарылга	Алды арганың элдээртии чүл, үндезини кайыын келген, кандыг алды утка илередип турарын сонуургаар, билип алыр. Өргүл деп чүл дээрзин шингээди алыр	Бодунда бар чүүлдү өскелерге бериксээринин чылдагааны, өргүл боттандырдарда бодалдар кайнаар угланыр, кандыг сеткил кижиде күштүг турарын таныштырар. Өргүлдер үш хевирлерин өөредир. Чогаалдарны сайгарып, өргүл кандыг түннел эккээрин уруглар-биле ажык чугаалажыр: «» «»
	19	Алды арганың бирээзи: тергиин мөзү-шынарлыг болуру. «Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас», «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле, хөйнүң аразыңга сөзүң быжыгла».	Кичээл-сайгарылга	Тергиин мөзү-шынарлыг болуру, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарын сагып, ниитилелдин хоойлу-дүрүмнерин хажытпайн чурттаары дээрзин билип алыр. Бодунуң шын үзел-бодалдыг чурттаарыңга бо билиг чугула, ону хүнден хүнге сагып чурттаар деп билип алыр. Бодун хайгааранып	Кижиниң чаражы ооң бөдүүн, мерген аажы-чаңында деп таныштырары. Бодун хайгааранып чурттаары кижини багай аажы-чандан, үүлгедиглерден камгалаар дээрзин уругларга чижектер-биле бадыткап тургаш, тайылбырлап бээр.

				чурттаары кижини багай аажы-чаңдан, үүлгедиглерден камгалаар дээрзин сактып алыр	
20	Алды арганың бирээзи: шыдамык болуру. «Шолук сагыш човадыр, сыяп сагыш суксадыр», «Сөске шын херек, багга доң херек»	Кичээл-сайгарылга	Чуртталгада ак (бүгү чүве аайлажып турар – эки), кара (ажыл-херек чогуvain баар – багай) катый чоруур дээрзин билип алыр. Шыдамык кижини бак чаңнаан кижилерни-даа, бүтпйен барган ажилды-даа шыдажып эрте бээр деп билип алыр	Быть довольным тем, что есть, думать об одном, не отвлекаться разными мыслями – это есть успокоение ума, мысли. Пребывая внимательным к чему-то одному, человек учится управлять собой, причаает себя к определённомu мировоззрению.	
21	Алды арганың бирээзи: кызымак (чүткүлдүг) болуру. «Күзээнин – чедер, сураанын – тывар», «Тайып ужур, даянып турар»	Кичээл-сайгарылга	Кижиниң чараш, күштүг хевирлеттнеринге чүткүлдүг болуру дыка чугула деп билип алыр. Хөй күжүн үндүрүп тургаш, кижини багай чаңдан-даа адырлып аар, күзелин-даа боттандырып аар дээрзин шиңгээдир. Чаа билиг, чүткүл, кызымак болуру кижиге херек дээрзин сайгарып турар чогаалдарга даянып, өөренир	Кижиниң чараш аажы-чаңныг, күштүг тура-соруктуг хевирлеттнеринге кызымак, чүткүлдүг болуру дыка чугула деп уругларга таныштырар. Үлегер домактар болгаш, чогаал маадырларының овур-хевиринге даянып, сайгарылгалыг чугааже уругларны кириштирер	
22	Алды арганың бирээзи: даян кылыры (быжыг угаан). «Боданганы ботка херек», «Сөглээн сөс, керткен ыяш»	Кичээл-сайгарылга	Бодун бот-хайгааранып, угаанын чаңгыс черге мөөңнеп өөренири кижини турум байдалга өөредир деп билип алыр. Бодун оожум байдалга тудуп билири кижини багай аажы-чаңдан адырарынга, угааны быжыг, чүвени эки сактып аарынга ажыктыг дээрзин билип алыр. Сайгарып турар үлегер домактарынга даянып, бодунуң чурумун тудуп өөренир	Амыдыралда бар бүгү-ла дүрген болуп турар болушкуннардан хосталып ап чорууру херек дээрзин уругларга тайылбырлаар. Кыска кижини чуртталгазын үнелээринге өөредир. Үлегер домактарны сайгарып, ажык чугаага уругларны чаңыктырары, дидим болурунга өөредир	
23	Алды арганың бирээзи – мерген угаанныг болуру. «Оолдуг кижини оя сөглээр, кыстыг кижини кыя сөглээр», «Мурнун хынаар, соон истээр»	Кичээл-сайгарылга	Экини азы багайны долузу-биле ханы угаап, ылгап шыдаптар угаанныг болуру чугула деп билип алыр. Мерген угаан кижиге «ол херек», «бо херек чок» деп өөредир	Алды арганың эң сөөлгүзү – мерген угаанныг болуру дээрзин уругларга таныштырар.	

				дээрзин сактып алыр. Мерген угаанныг болуру чүглө кырган улуста бар деп бодалдан адырлыр, мерген угаан бичии улуска туар дээрзин чогаалга даянып сайгарар.	
24	Хоозун шынар, меге көрүш дугайында бодал. «Кургаг ыяш чулук чок, курут чугаа дуза чок» Беш меге: хевир меге «Кускун кара-даа болза, төлүнгө ынак»	Кичээл-угаап бодаашкын	Үлегер домактарга болгаш чогаалдарга даянып, «хоозун шынар» «меге көрүш» деп билиишкинниерни утказын билип алыр. Карак биле көрүп туар азы миннишкин органнары-биле кандыг-даа хевир үрелиишкинге таваржыр дээрзин сактып чорурунга өөренир.	Чуртталгада бар кижиктерге дендии хандыкшылдыг болуру шын эвес деп тайырбырны бээр. Чүү-даа чүве мөңгө эвес: үрелип бустур, чиде бээр дээрзин амыдыралчы чижектерге даянып тайылбырлаар. «Хоозун шынар» деп билиишкинниң утказын уругларга тайылбырлаар	
25	Беш меге: миннишкин меге «Кокпага киргенде, койгун чүгүрүк, коданга киргенде, ыт ээрги», , «Каарган кас эдергеш, даванын доңурган»	Кичээл-угаап бодаашкын	Кижиге меге миннишкинге алзып алгаш, чазыг кылып болур дээрзин билип алыр.	Мага-ботка өөрүнчүг, багай болгаш ындыг-мындыг-даа эвес миннишкиннерге хамаарыштыр олар өскерлип чоруур, кезээде турум эвес дээрзин уругларга тайылбырлап бээр. Ол дугайын билбес боор болза, кижиге бир-ле хоозун (меге) чүүлге чүглө хандыкшып, хилинчек-човулаң көрүп болур дээрзин чогаалдарга болгаш үлегер домактарга даянып, таныштырар.	
26	Танып көрүп аары (ылгап билип аары) меге. «Кижиге өделээр, кинчи үстүр», «Дүктүг-даа болза, түлээр, түрөңгиде даа болза, сегир», «Дазылдыг-даа болза, дагалыг-даа болза, таяр»	Кичээл-угаап бодаашкын	Чүвелерни алыс шын бойдузундан ындыг шынарлыг кылдыр көрүп, хүлээп тура, олар өске шынарлыг база бооп болур дээрзин ханы сайгарып, өөренир. Чечекти танып көөрү: бо чечек ак, бо сарыг, дуу кызыл. Чечекти бодунуң бодап турары-биле ылгай көөрү меге көрүш апаарын билип шиңгээрири: ак чечек мээни, меңгим ак дээр хевирлиг ылгаары. Мээң кылдыр	Чүвелерниң алыс бойдузунун шынарлары бар, олар турум эвес дээрзин уругларга тайылбырлап бээр. Чүвени бир дугаа көрүп, хүлээп тура, олар оларны эки деп меге танып көрүп болурун амыдыралчы чижектерге тайылбырлап бээр. Чүглө эки (херек) азы чүглө багай (херекке албас) деп хүлээп өөрөнмес дээрзин билиндирер.	

				<p>бодапкаш, мегеге – хандыкшылга алзып болурун кичээнгейге алыр. Чараш хапта белек чүгле чараш эвес, а айыылды эккеп болур деп чүвелерниң алыс бойдузун ылгап билиптер угаан байдалын башкының тайылбырындан, чогаал сөзүглелинге даянып сайгарып өөренир.</p>	
27	<p>Сагыш-сеткилде меге (хоозун) шынарлар «Бак сагыш башка халдаар», «Эткен сөс ээзин эргиир»</p>	<p>Кичээл-угаап бодаашкын</p>	<p>Сагыш-сеткилди ал-боду кылдыр бодаары шын эвес дээрзин билип өөренир. Башкының тайылбырын дыңнап, үлегер домактарга даянып, «сагыш-сеткил», «мага-бот», «чугаа-домак» меге, хоозун шынарларга алзып болур, айыылдыг, хирлиг сагыш-сеткилге, угаанга, мага-ботка чагыртпайн деп медресеп өөренир</p>	<p>Бодунуң сагыш-сеткилин, мага-бот, чугаа-домаан хайгаарап, эде-хере тыртып өөренириниң чугулазын тайылбырлап бээр. Кандыг-даа кылдыныгының соонда түңнел бар боор деп амыдыралчы чижектерге, үлегер домактарга даянып өөредир.</p>	
24	<p>Угаан-медерелде меге (хоозун) «Кылык ботту човадыр», «Даап сөглээр – тамылыг, танып сөглээр – буянныг», «Даг көрбейн,эдээн азынма, суг көрбейн, идиин ужулба»</p>	<p>Кичээл-угаап бодаашкын</p>	<p>Чүвелерни мөңгө кылдыр угаап көөр угаан кандыг-бир чүвеге хандыкшылды күштелдирер болгаш чазыгларга чедири болурун билип аар. «Мен» бар мен дээн билиишкинни мөңгө кылдыр бодаары, «чаңгыс чурттаар чуртталга» кылдыр боданыр көрүш хоозун дээрзин үлегер домактарга, чогаалдарга даянып, утказын билип өөренир</p>	<p>«Угаан» деп билиишкинни уругларның чүве сактып, шингээдир харык-шинээнге дүүштүр тайылбырлап бээр. Херек кырынла болгаш амыдыралчы болуушкыннарга, чогаал, үлегер домактарга даянып, мугулай угаан дугайында чугаалажыр. Чырык, аргы угаанныг чоруурунун кижиге ажыктыын таныштырып, чараш мөзү-шынарлыг чурттаарынга кижизидер</p>	
29	<p>«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домактың онзагайы. «Баштай үнген кулакты соңнай үнген мыйыс эртер», «Бак келзе, туттунма, эки келзе, салдынма»</p>	<p>Кичээл-демнежилге</p>	<p>Кижиниң чараш мөзү-шынарлыг, улуг частырыглар кылбайн, эки чурттаарының дөзү хоозун, турум эвес – меге дээр билиишкинни билип алырын тыва улустуң “Алды арга, беш меге” деп үлегер домаа тайылбырлар турар деп билип алыр. Беш чыындыны (5 мегени) угаап</p>	<p>Тыва чоннуң «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домааның өөредиглиг, кижизидилгелиг, кичээндирилги ужур-утказын түңнел чугаалажыр. Уругларның бот-тускайлаң бодалдарын деткиир.</p>	

				билиптер угаан кайгамчык чырык, мерген болур деп билиишкинни билип, сайгарып өөренип алыр.	
Үлегер домактарның угаан сайзырадыр (4 шак)	30	«Боданганы ботка херек»	Кичээл-угаап-боданышкын (чогаадыг азы кыска чугаа чогаадыр)	Кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң байлааның үлегер домактарда илереп кээриниң онзагайын: ойзукыйзы, серт кылбайн өөредир, кижизидер, сайзырадырының дугайында чогаадыг азы кыска чечен чугаа (шилилгелиг) бижиир. Чогаадыгга өөренген «Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домааның онзагайын бижиир.	Боттандырыглар, ооң түңнелдери кандыг болурун баш бурунгаар даап бодап, өттүр билип чоруур мерген угаан дугайын кыска катаптаар. Чогаадыгның азы чечен чугааның планын тургузарыңга уругларга тус-тус сүмелээр.
	31	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге, гипербола, аллегория аргалары	Кичээл-сайгарылга	Янзы-бүрү темада кирген үлегер домактарның сайгарылгазын кылыр, дылдың уран чурумалдыг аргаларының кижиниң аажы-чаңының, дыл-домааның сайзыраарыңга дээштиин сайгарып өөренир. Үлегер домактар дугайында дыңнадыг кылыр	Үлегер домактарның тургузуунда метафора, деңнелге, гипербола, аллегория аргаларының долгандыр турар боттуг чүүлдерни, болуушкуннарны медреселдир-биле угаап-боданып өөрениринге база амыдыралды, октаргайны долу чараш сагыш-сеткил-биле хүлээп чурттаарыңга кижизижир турар салдарын өөредир
	32	Үлегер домактарның кижиниң ниити сайзыралыңга салдары	Кичээл-таныштырылга	Үлегер домактар дугайында дыңнадыгларын таныштырар	Уругларның бот-тускайлаң ажылдааныңга үнелел бээр
	33	«Чечен – менде, чечек – черде» маргылдаазы (командалар аразыңга маргылдаа)	Кичээл-мөөрей	Уран чурулга, аянныг номчулгага, сценажыткан көргүзүглер мөөрейинге идепкейлиг киржир	Уругларның чыл дургузунда өөренген билиин катаптаар, быжыглаар. Уран чурулгага, аянныг номчулгага, сценажыткан көргүзүглерге сонургалын деткиир
Түңнел (1 шак)	34	«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаа	Түңнел кичээл	«Аныяандан адың камна» деп ажык чугаага киржири	«Алды аргалыг, беш мегелиг» деп үлегер домакка өөренген билиин херек кырында амыдыралга ажыглап чорууруңга кижизидер

5. БИЛИГ ХЫНААРЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Класстан дашкаар ажыл-чорудулгага темаларны өөренип эрткен соонда, билиг хынап түңнээр ажылдар кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, *тодаргай үеде* хыналда ажылдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төнчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажылдарны чорудары. Билиг хынаарының негелделеринге доктаал-саавырларга даяныр.

5-тен 9-ку класска чедир аас, бижимел күүседир онаалгалар, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарар, чогаадыкчы ажылдарны кылыртыры, төлевил, шинчилел ажылдары башкыларның шилилгези-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажыл өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төнчүзүндө түңнел ажылдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажылдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг), төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры бооп болур.

Түңнел хыналда ажылдар чыл төнчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының *азы* эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдуң төнчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевири хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), *улдуң азы чыл төнчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды урун чүүлдүн хевирлери-биле холбап, эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аянныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) аас чогаалы болгаш уран чүүлдүн хевирлерин холбаштырып сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- шииде, чурукта литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чурукту чогаадып чурууру;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары дээш оон-даа өске ажылдар.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаадыг бижиири;
- чурук чурууру;
- ырлаары, аянын номчулганы күүседери;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди уран чүүлдүн хевирлери-биле холбап, эдerti чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга, көргөн шиизинге, чуруунга, дыңнаан ырларынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;
- бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры, чурук чурууру, ырлаары, сценажыткан көргүзүгте киржири...);
- шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;
- тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шиңгээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;
- хыналда айтырыглар;
- төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;
- компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Чогаадыг хынаарының негелделери

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

- бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;
- теманы долу чырыткан;
- чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага киириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;
- бижимел ажылдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

- сөс курлавыры байлак;
- бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;
- илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

- өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижиири.

6. ПРОГРАММАНЫҢ БОТТАНДЫРАР ӨӨРЕДИЛГЕ-МЕТОДИКТИГ АЙТЫРЫГЛАР

Программаны боттандыраарынга библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словарьы, аас чогаал словарьы болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарынга болгаш тыва чогаал хөгжүлдизинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазынга) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаалдыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларынга аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредилгиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадыргы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскен-төрөөн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрөөн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. –102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнеенисейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук.

- проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.
5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.
  6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.
  7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
  8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
  9. Күлтегин: Мөңге даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статья на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюрск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
  10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
  11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
  12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
  13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
  14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
  15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейнин хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
  16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифо-логических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
  17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.
  18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
  19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
  20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
  21. Тогуй-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуй-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.

22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларының чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларының чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканың чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.
34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др.– Л.: Наука, 1969. – 676 с.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.
3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.
4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.
5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.
6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.
7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.
8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ө, П, 2008. – 442 с.
11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.
12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.
13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.
14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.
15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).
2. ГБНБОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: [http://www. – ulughem65.html](http://www.ulughem65.html). (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvu.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).

17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

Тайылбыр.

1. Элективтиг курсту чорударынга методиктиг удуртулганы Российжи электроннуг школа (РЭШ, <https://fg.resn.edu.ru/>), ФГБНУ ИСРО РАО (<http://skiv.instrao.ru/>) портал, «Просвещение» ном үндүрер черниң электроннуг өөредиглиг курлавырында (<https://media.prosv.ru/func/>) болгаш оон-даа өске башкыларга болгаш өөреникчилерге кылдырган материалдарны ажыглаар.

2. Тыва Республиканың өөредилге черлериниң 5-9 класстарынга эрттирерин сүмелээн «Чечен чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери» деп аттыг кичээлден дашкаар чижек өөредилге программаны Тыва Республиканың өөредилге яамызының КБЭЧ «Национал школа хөгжүдөр институттуң» тыва филология лабораториязының улуг методизи Л.Х.Ооржак ажылдап кылган.